

Analysis of structural and content components of Me`rajnamehs from the beginning to the second half of the 10th century*

Ebrahim Khodayar¹, Samira Shafiee*²

Received: 18/10/2024
Accepted: 17/12/2024

* Corresponding Author's E-mail:
Shafiee.mjs@gmail.com

Abstract

After the ascension of the Prophet Mohammad (pbuh) to the heavens, narratives in verse and prose, in Persian and Arabic on His Me`raj appeared among the Muslims. These works which can be considered to be of an independent type due to their common structural and content features, are the Me`rajnamehs. The purpose of writing this article was analysis of the structural & content components of this literary genre. To this end, in addition to identifying the Persian versified Me`rajnamehs from the first to the second half of the 10th century of Hijri, we investigated the structural and content features of these works following the analytical-descriptive method. Based on the research results, the poets had partly respected the uniformity in terms of content, due to relying on sources such as the Quran, hadiths and

* This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No 99019811.

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-5922-7363>

2. Postdoctoral researcher of Persian language and literature, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

<https://orcid.org/0000-0001-9736-1117>

Copyright: © 2024-2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

history. Accordingly, we observed twenty-six similar sequences in their works. Sometimes due to religious, jurisprudential and theological differences, as well as the element of imagination, the number of sequences in the later works was more than the earlier works and the Me'rajnamehs were longer. The abundant use of figures of speech in Iraqi-style Me'rajnamehs had not been able to marginalize the content and to centralize the obvious and objective components of the literary language in Me'rajnamehs; therefore, in terms of literature and language, these works are familiar to the mind and language of the audience. Versified Me'rajnamehs from Sana'ei onwards, which first appeared in larger genres and over time, at the beginning of poetry books with unique stylistic features, continued to exist among Muslim poets and despite some commonalities with other types, they were able to be known as an independent genre in literature.

Keywords: Prophet (PBUH), Persian poetry, Me`rajnameh, structural & content components.

1. Introduction

In the 20th century, formalists sought to find a pattern of intertextual relationships based on which they can analyze the concept of literary works. The idea of ascension has been in the human's mind since the beginning of his creation. After the emergence of religions, it was accepted as a common belief among the followers of all religions that human came from the sky and returns to the sky. Among Muslims, Miraj only refers to the ascension of the Prophet (PBUH). During the history of Islam, based on the prophet's Miraj, there have been travelogues called Merajnameh. The structural and content analysis of these works, in addition to its enormous help in understanding the essence of these works, can also help in the classification of them based on their type. Also, in case of more detailed identification of the stylistic aspects of these works along with their examples, it is possible to understand generalizable highlights or shortcomings of

---

this type. In this article, following a descriptive-analytical method, we are looking to examine the Mirajnamehs from the point of view of their common structural and content features.

Research Question(s)

What are the structural and content characteristics of "Mirajnameh"?

2. Literature Review

So far, there have been some researches on Merajnameh, but none of them are aligned with the topic of this article. The innovation and prominence of the current research is summarized in these cases. 1. This research can pave the way for researchers to study the type of Merajnameh and fill the void of this kind of research in Persian literature. 2. The literary and artistic value of Mirajnameh composers will be clarified by this research and the patterns it presented .

3. Methodology

Before 1915, literary researchers paid attention to the content and neglected the form. Around 1916, a school was established by progressive youths, which had two main goals: 1. Basing the study of literature on a scientific basis by defining its subject and determining its specific procedures, 2. Emphasizing that "the art of aesthetic existence is the only one that acts on the basis of its internal laws" (Makaryk, 2004: 199). In order to achieve these goals, they put their most important theory as "the verbal strategies that make literature literary, highlighting the language itself and adding strangeness to the experience that is achieved with these strategies" (Kamer, 2002,163). In this regard, they valued the form of the literary work so that they could express the different language acquisitions of literary texts independently of metatextual issues. The formalists planned the important principles of their views based on two factors: 1. Transformation in ordinary language, 2. Literary arrays that cause defamiliarization (cf. Shamisa: 150). They made defamiliarization the

center of their attention and put all other elements of a literary text under its control. They also had theories. One of these theories is the dominant. From their point of view, when a dominant aspect is no longer able to satisfy the wonderful desire of the audience due to automation, it must be replaced by another aspect to fulfill the purpose of art. Among their other views, there is an emphasis on revealing the literary arrays. They considered a work to be an art that openly displays the literary arrays in front of the audience (Qasempour,2006:38). It seems that they do not pay attention to the form, but interpret the form in order to realize the meaning.

4. Results

Based on the research results, the poets had partly respected the uniformity in terms of content, due to relying on sources such as the Quran, hadiths and history. Accordingly, we observed twenty-six similar sequences in their works. Sometimes due to religious, jurisprudential and theological differences, as well as the element of imagination, the number of sequences in the later works was more than the earlier works and the Me'rajnamehs were longer. The abundant use of figures of speech in Iraqi-style Me'rajnamehs had not been able to marginalize the content and to centralize the obvious and objective components of the literary language in Me'rajnamehs; therefore, in terms of literature and language, these works are familiar to the mind and language of the audience. Versified Me'rajnamehs from Sana'ei onwards, which first appeared in larger genres and over time, at the beginning of poetry books with unique stylistic features, continued to exist among Muslim poets and despite some commonalities with other types, they were able to be known as an independent genre in literature.

دوفصلنامه روایت‌شناسی

سال ۹، شماره ۱۷، بهار و تابستان ۱۴۰۴، صص ۱-۴۱

مقاله پژوهشی

تحلیل مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی

معراج‌نامه‌ها از آغاز تا نیمه دوم سده دهم*

ابراهیم خدایار^۱، سمیرا شفیعی^{۲*}

(دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷)

چکیده

در میان مسلمانان، بعد از عروج پیامبر (ص)، روایت‌هایی منظوم و مثنوی به فارسی و عربی درخصوص معراج پدید آمد. این آثار که می‌توان به جهت وجود شاخصه‌های ساختاری و محتوایی مشترک، آن‌ها را نوعی مستقل به‌شمار آورد، معراج‌نامه‌ها هستند. هدف از نگارش این مقاله، تحلیل مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی این گونه ادبی بود. برای این منظور، ضمن شناسایی معراج‌نامه‌های منظوم فارسی از اولین آن‌ها تا نیمه دوم سده دهم هجری، با روش تحلیلی - توصیفی به بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی این آثار پرداختیم. براساس نتایج

---

* این اثر تحت حمایت مادی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) برگرفته‌شده از طرح شماره «۹۹۰۱۹۸۱۱» با عنوان «نوع‌شناسی معراج‌نامه‌های فارسی» انجام شده است. نویسندگان اثر از حمایت مادی و معنوی صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور قدردانی می‌کنند.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0000-0001-5922-7363>

۲. پژوهشگر پسادکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

(نویسنده مسئول)

* Shafiee.mjs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9736-1117>

Copyright: © 2024-2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY -NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

پژوهش، شعرا از حیث محتوا، به دلیل استناد به منابعی چون قرآن، روایات و تاریخ، تا حدودی یکپارچگی را رعایت کرده‌اند؛ بر این اساس، ۲۶ پی‌رفت مشابه را در آثارشان شاهد بودیم. گاه به دلیل تفاوت‌های مذهبی، فقهی، کلامی و نیز عنصر تخیل، در آثار متأخر نسبت به آثار متقدم، تعداد پی‌رفت‌ها بیشتر بود و معراج‌نامه‌ها طویل‌تر. کاربرد فراوان آرایه‌ها در معراج‌نامه‌های سبک عراقی، نتوانسته محتوا را به حاشیه براند و ادبیت را در مرکز معراج‌نامه‌ها قرار دهد. بنابراین، این آثار از حیث ادبی و زبانی، به ذهن و زبان مخاطبان آشنا هستند. معراج‌نامه‌های منظوم از سنایی به بعد، ابتدا در ضمن ژانرهای بزرگ‌تر رخ نمودند و به مرور، در ابتدای دفاتر شعری با ویژگی‌های سبکی منحصر به فرد، بین شاعران مسلمان به حیات خود ادامه دادند و توانستند به رغم پاره‌ای مشترکات با سایر انواع، به‌عنوان یک ژانر مستقل در ادبیات شناخته شود.

واژه‌های کلیدی: پیامبر (ص)، شعر فارسی، معراج‌نامه، مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی.

۱. مقدمه

در قرن بیستم، یکی از مباحثی که به‌عنوان زمینه نقد ادبی^۱ مطرح شد، ساخت^۲ و بافت آثار ادبی بود. فرمالیست‌ها^۳ به‌عنوان بنیان‌گذاران این شیوه، در پی یافتن الگویی از روابط درون‌متنی بودند که براساس آن به تحلیل مفهومی آثار ادبی بپردازند. بررسی محتوایی و ساختاری آثار در ایران پیشینه چندانی طولانی ندارد، اما عموم ناقدان ادبی، امروزه، سعی می‌کنند در کنار تحلیل محتوا، به تحلیل و بررسی مؤلفه‌های ساختاری نیز بپردازند.

اندیشه معراج و به آسمان رفتن، از همان آغاز خلقت انسان، در ذهن او بوده است. پس از پیدایش ادیان و مذاهب، اینکه انسان از آسمان آمده و به آسمان بازمی‌گردد، به‌عنوان یک عقیده مشترک در بین پیروان همه ادیان پذیرفته شد و هر یک به نوعی

موضوع معراج را برای پیروان خود بازگو کردند؛ برای نمونه، در باور شمنیسم، عروج از قطعیات است و برای همین، شمن‌ها «با اجرای آیین‌هایی از طریق خواندن آواز، رقصیدن، طبل زدن و گاه مصرف مواد مخدر، به حالت خلسه می‌روند و روحشان از قالب تن خارج می‌شود و آن‌گاه توانایی دیدار جهان دیگر و پیشگویی را می‌یابند» (جهان‌پور، ۱۳۹۴، ص. ۸۲). در بین مسلمانان، معراج تنها به عروج پیامبر (ص) اشاره دارد و ابتدا در قرآن (اسرا: ۱؛ نجم: ۶-۱۸) و بعد در روایات و تفاسیر، مفصلاً در خصوص کیفیت و جزئیات این واقعه صحبت شده است. بر پایه چنین معراج‌هایی و با اهداف مختلف سیاسی، اجتماعی، فلسفی، فرهنگی و ...، معراج‌نامه‌هایی تألیف شده؛ برای نمونه، در آیین زردشتی، *ارد/ویرافنامه*، بر پایه سفر ویراف به آسمان برای کشف حقایق دینی و از بین بردن خرافات و اختلافات مذهبی موجود در بین مردم ایران و سفر روحانی دانه در *کمدی الهی*^۴، با اهداف اخلاقی، دینی و فلسفی نوشته شده است. در اسلام نیز در طول تاریخ، براساس معراج نبی، سفرنامه‌هایی پدید آمده است به اسم معراج‌نامه؛ به طوری که از قرن ششم به بعد، گزارش واقعه معراج به عنوان یک سنت ادبی - دینی، به وسیله شاعران متعددی مورد توجه قرار گرفته و موجب خلق آثاری در حوزه ادبیات شده است؛ با این وصف، شاعران، معراجیه‌سرایی را به عنوان یک سنت ادبی پذیرفتند و به آن پای‌بند بودند. ایشان اهدافی را از این دسته اشعار دنبال می‌کردند:

۱. با این اشعار به بیان معجزات، کرامات و فضائل پیامبر (ص) می‌پرداختند. ایشان این فضائل و معجزات را با تخیل ادبی و فردیت هنری خویش آمیخته و سعی کرده‌اند از نبی یک انسان فوق بشری خلق کنند تا هم توجه مخاطبان را به نوشته‌های خود جلب کنند و هم ارادت خویش را به آن حضرت اثبات کنند؛ ۲. تلاش کرده‌اند از طریق توصیف واقعه شب معراج، شخصیت و معجزه پیامبر (ص) را برتر از مقام و معجزات

دیگر پیامبران جلوه دهند؛ ۳. برخی شاعران با توصیف افلاک، نجوم، ثوابت و ... علاوه بر توصیف شب معراج، تسلط خود را بر علم نجوم به رخ دیگر رقیبان کشیده و به نوعی اظهار فضل و دانش کرده‌اند.

معراجیه‌ها در نثر و نظم، نمود داشته‌اند. در حوزه نثر، بسیاری از عالمان علوم عقلی و شرعی معراجیه دارند؛ مانند معراج‌نامه ابن سینا که کهن‌ترین رساله نمادین در حوزه معراج است، رساله‌ای در معراج از خیام نیشابوری، رساله معراج حمیدالدین ناگوری، رساله معراج نبی فضل‌الله همدانی و ... در حوزه نظم نیز آغازگر معراج‌نامه‌سرایی، سنایی است. بعد از وی، شعرای هم‌عصر یا واپسین او نیز این بدعت را در شعر خود ادامه دادند.

هر چند اندیشه معراج و صعود به آسمان، در میراث فکری غرب امری آشکار است، معراج‌نامه یکی از انواعی است که با ساختار و محتوای شرقی‌اش در ادبیات غرب کم‌تر به آن پرداخته شده است؛ به همین دلیل، در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های ادبی، اصطلاحی به این نام دیده نمی‌شود؛ با این وصف، این قسم اشعار دارای ساختار و محتوای خاص و گستردگی قلمرو در ادبیات فارسی هستند. همین امر، نقطه شروع بررسی ساختار و محتوای معراج‌نامه‌ها است. بررسی ساختاری و محتوایی این آثار علاوه بر اینکه به شناخت ماهوی این آثار کمک شایان توجهی می‌کند می‌تواند در طبقه‌بندی نوعی این آثار نیز مدد رسان باشد؛ نیز در صورت شناسایی دقیق‌تر وجوه سبکی این آثار به همراه مصادیق آن می‌توان به برجستگی‌های قابل تعمیم و یا کاستی‌های این نوع پی‌برد.

در این مقاله، با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال این هستیم تا معراج‌نامه‌ها را از منظر ویژگی‌های ساختاری و محتوایی مشترک بین آن‌ها بررسی کنیم. در این پژوهش،

سعی کردیم الگوی خاصی را که هر اثر به دست می‌دهد در نظر داشته باشیم، زیرا یک تئوری واحد و از پیش مشخص برای بررسی این آثار وجود ندارد.

در بررسی برای یافتن معراج‌نامه‌ها، از بین تمامی نمونه‌ها، بنا به مؤلفه‌هایی همچون منظوم و به زبان فارسی بودن، و محوریت معراج پیامبر (ص)، آثار تمامی شعرای سده پنجم تا دهم مورد بررسی قرار گرفت. از بین حدود ۲۰۰ شاعر این قرون، برمبنای شاخصه‌های ذکرشده، مجموعاً ۵۰ شاعر انتخاب شد. در بین این ۵۰ شاعر، بعضی تنها یک اثر داشتند و همان یک اثر، ملاک ما برای بررسی قرار گرفت، بعضی نیز بیش از یک اثر داشتند. از بین آثار متعدد چنین شاعرانی، اثری انتخاب شد که جامعیت یا اهمیت بیشتری نسبت به سایر آثار آن شاعر داشت، یا بر روی آثار بعد از خود، تأثیرگذار بوده یا نسبت به سایر آثار متناسب به آن شاعر، در دسترس‌تر بوده است. بعضی شاعران در آثارشان معراج‌نامه مستقل داشتند و بعضی به واقعه معراج در ضمن اشعار مدحیه اشاره کرده بودند. در جمع‌آوری نمونه‌ها، به هر دوی این موارد توجه شده است؛ بر این اساس، مجموعاً ۹۴۱ بیت به دست آمد.^۵

سؤال مورد بررسی این مقاله از این قرار است: «معراج‌نامه» چه ویژگی‌ها و

مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی دارد؟

به نظر می‌رسد این آثار از حیث زبانی، مستقیم، ساده و روان؛ از نظر ساختار، عموماً در قالب‌های قصیده یا مثنوی؛ و از حیث محتوا، مختصراً بیان مسئله معراج، مفاهیم اخلاقی، عرفانی، تعلیمی، ارشادی، فقهی و کلامی باشد. گونه معراج‌نامه از نظر کاربرد مسائل ادبی و زبانی، بسیار به سبک شاعران باز بسته است؛ به صورتی که به نظر می‌رسد هر چه از قرون اولیه به سمت قرون متأخر به‌ویژه زمان استیلای سبک مسجع، مصنوع و فنی نزدیک‌تر می‌شویم، جنبه ادبی و زبانی این آثار قوی‌تر می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهش‌هایی درخصوص معراج‌نامه صورت گرفته، اما هیچ کدام با موضوع این مقاله همسویی ندارند. کتاب *معراج پیامبر اکرم (ص) و معراج‌نامه‌های منظوم در ادب فارسی* اثر پروین فاتحی (۱۳۸۸)، ممکن است به نظر برسد که با این مقاله، هم‌راستاست؛ در حالی که نویسنده در هیچ بخشی از اثرش به بررسی ساختاری و محتوایی این آثار نپرداخته و این آثار را به‌عنوان یک نوع مورد تحلیل و بررسی قرار نداده است. توضیحات این کتاب بیشتر حول محور شرح اصطلاحات ابیات و مباحث نظری پیرامون معراج است؛ بنابراین جنبه نوآوری و برجستگی پژوهش حاضر در این موارد خلاصه می‌شود: ۱. این پژوهش می‌تواند مسیر مطالعات نوع معراج‌نامه را برای پژوهشگران هموار کرده و جای خالی این نوع تحقیقات را در ادب فارسی پر کند؛ ۲. ارزش ادبی و هنری معراج‌نامه‌سرایان در این پژوهش و از طریق الگوهایی که این پژوهش ارائه می‌دهد، روشن خواهد شد.

۳. چارچوب نظری

قبل از سال ۱۹۱۵م. محققان ادبی توجه خود را معطوف به محتوا^۶ کرده و از توجه به شکل^۷ غافل بودند. توجه به گرایش‌های فرامتنی تا جایی بود که ژان ایو تادیه^۸ در کتاب *نقد ادبی در سده بیستم*^۹، دو مرحله فرایند ادبی را انتخاب مضمون و تکوین آن می‌داند (۱۳۷۸، ص. ۲۴)؛ غافل از اینکه غرض از ادبیات «تیز کردن فهم و ادراک خواننده متن» است (ولک - وارن، ۱۳۷۳، ص. ۱۶۱) و برای رسیدن به این غرض، صرف توجه به محتوا کافی نیست؛ بلکه «اصولاً اصرار ورزیدن و تأکید افراطی بر ارائه اندیشه و محتوا، نقابی برای بی‌اندیشگی و بی‌محتوایی و تو خالی کردن شعر است. فقر در فکر، فکر را

به رخ می‌کشاند تا نقابی شود برای این فقر» (علوی مقدم، ۱۳۷۷، ص. ۴۶). این برهه با شرایط مذکور، نیازمند تحولی بود تا متون ادبی را از تو خالی شدن رهایی بخشد.

در حدود سال ۱۹۱۶م علی‌رغم ترک‌تازی مضمون‌سازی ادبی، مکتبی با جوانانی پیشرو ایجاد شد که در دو انجمن مطالعه در زبان یا انجمن تحقیقات زبان شعری^{۱۰} و انجمن زبان‌شناسان مسکو^{۱۱} (شمیسا، ۱۳۷۸، ص. ۱۴۷) به دنبال اهداف مشترکی بودند:

۱. استوار کردن مطالعه ادبیات بر مبنایی علمی با تعریف موضوع آن و تعیین شیوه‌ها و رویه‌های خاص آن: ۲. تأکید کردن بر اینکه «هنر وجود زیبایی‌شناسی یکه‌ای است که بر پایه قوانین درونی خود عمل می‌کند» (مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۹). برای رسیدن به این اهداف، مهم‌ترین و اصلی‌ترین نظریه خود را «استراتژی‌های کلامی که ادبیات را ادبی می‌کنند، برجسته‌سازی خود زبان و غرابت‌بخشی به تجربه که با این استراتژی‌ها حاصل می‌آید» (کالر، ۱۳۸۲، ص. ۱۶۳) قرار دادند. آن‌ها بر ادبیت^{۱۲} کلام تأکید کردند و اعتقاد داشتند که «ادبیت آن تغییر و تحولی است که سبب می‌شود گفتار به اثری شاعرانه تبدیل گردد و نیز ترفندهایی است که بر این تغییر و تحول تأثیر می‌گذارند» (قویمی، ۱۳۸۳، ص. ۸۵). در همین راستا، به شکل اثر ادبی ارزش دادند تا بتوانند تصرفات متفاوت زبانی متون ادبی را مستقل از مسائل فرامتنی (تاریخی، اجتماعی و ...) بیان کنند: به عبارتی، به حاشیه کشاندن و کاستن از محتوا محوری اثر برای به نمایش گذاشتن اثر ادبی از طریق مسائل زبانی مطرح شده در شکل اثر؛ اما «مقصود فرمالیست‌ها از شکل، قالب ظاهری اثر نیست: بلکه صورت و شکل در یک اثر ادبی عبارت است از هر عنصری که در ارتباط با دیگر عناصر، یک ساختار منسجم را به وجود آورد: به شرط ایفای نقش در کل نظام همان اثر» (شایگان‌فر، ۱۳۸۶، ص. ۴۴)؛ پس محتوا نیز به‌عنوان یک عنصر انسجام‌بخش، هرگز از دید فرمالیست‌ها کنار نرفت:

به عبارتی، نقش محتوا در ادبیت اگر بیشتر از فرم نباشد، کم‌تر از آن نیست. با این وصف، می‌توان گفت فرمالیست‌ها «به شدت به شقاق کهنه شکل و محتوا اعتراض کرده‌اند؛ زیرا این کار ادبیات را به دو نیمه می‌کند، محتوایی خام و شکلی کاملاً بیرونی و تحمیلی...» (ولک و وارن، ۱۳۷۳، صص. ۱۵۴-۱۵۵). آن‌ها معتقد بودند «هم‌بستگی پیکره در برگیرنده همبستگی معنایی است. ارتباط تنگاتنگ لفظ و معنی، طراوت شعر را تضمین می‌کند» (غیائی، ۱۳۶۸، صص ۱۶۱-۱۶۲).

با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌آید فرمالیست‌ها برخلاف نامشان چندان هم بی‌اعتنا به معنا نبودند، اما بر این امر اشراف داشتند که شکل اثر، زبان اثر را می‌سازد و «زبان معرف و بازتابنده اندیشه و اندیشه تنها در مرحله زبانی است که عینیت می‌یابد» (علوی مقدم، ۱۳۷۷، ص. ۶۵) و «زبان به معنای عام و خاص، ساختمایه ادبیات است» (وبستر، ۱۳۸۲، ص. ۵۴). پس زبان، اندیشه و فرم آنقدر درهم تنیده شده‌اند که به هیچ وجه قابل جدا شدن نیستند. آن‌ها عقیده داشتند برای هر هنری ابزاری لازم است و «ابزار ادبیات، زبان است» (هوف، ۱۳۶۵، ص. ۲۸)؛ اما هر زبانی اعم از زبان ارجاعی بی‌عاطفه به ادبیات کمکی نمی‌کند. «در شعر، زبان غیرارجاعی است و به تعبیر مثبت عاطفی» (موحد، ۱۳۷۷، ص. ۱۸).

فرمالیست‌ها اصول مهم نظراتشان را در دو عامل طرح‌ریزی کردند: ۱. تغییر شکل در زبان عادی؛ ۲. صناعات ادبی که باعث آشنایی‌زدایی^{۱۳} می‌شوند (ر. ک. شمیسا، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۰). آن‌ها آشنایی‌زدایی را مرکز توجه خود ساخته و تمامی عناصر دیگر یک متن ادبی را تحت سیطره آن قرار دادند. ایشان تئوری‌هایی نیز داشتند. یکی از این نظریات، وجه غالب است که رومن یاکوبسن^{۱۴} آن را مطرح کرد. «وجه غالب را می‌توان به منزله عنصر کانونی اثر هنری تعریف کرد... که یکپارچگی ساختار را تنظیم

می‌کند» (قاسم‌پور، ۱۳۸۶، صص ۶۶-۶۷). از نظر ایشان، هنگامی که وجهی غالب، در اثر خودکار و عادی شدن دیگر نتوانست به ارضای میل شگفت‌انگیزی مخاطب پردازد، حتماً باید جایش را به وجهی دیگر دهد تا هدف هنر برآورده شود. از دیگر نظراتشان، تأکید بر آشکارسازی صنعت است. آن‌ها اثری را هنری قلمداد می‌کردند که صناعات ادبی را بی‌پرده در مقابل دیدگان مخاطب به نمایش بگذارد (همان، ص. ۳۸). این نظریه پردازان، چنین تئوری‌هایی را تنها برای متون شعری در نظر نگرفتند، بلکه از این مفاهیم جهت بررسی داستان^{۱۵} و پی‌رنگ^{۱۶} نیز بهره گرفتند. صورت در داستان نیز دقیقاً مانند صورت در شعر، عامل شکل‌دهنده معناست و نه فقط قالبی برای در برگرفتن محتوا (گورین و همکاران، ۱۳۷۷، ص. ۹۹).

شکل‌گرایان اکثر نظراتشان را در رد عقاید پیروان مکتب اصالت ذهن^{۱۷} تدوین کردند. نمادگرایان اهمیت زیادی به صورخیال جهت بسط دادن به ادبیات قائل بودند؛ در حالی که فرمالیست‌ها ارزش صورخیال را زمانی ایدئال ارزیابی می‌کردند که در راستای برجستگی فرم پیش روند و به عبارتی، این صور خود را در صورت یک اثر به نحو بارز نشان دهند (صفوی، ۱۳۷۳، ج. ۲/ ص. ۵۳).

می‌بینیم شکل‌گرایان آنقدرها هم که به نظر می‌رسد توجه صرف به فرم ندارند، بلکه فرم را در جهت تحقق معنی، تفسیر می‌کنند. با این وصف، چرا به این نام خوانده شده‌اند؟ آنچه مسلم است خود آن‌ها به این اصطلاح خرسند نبوده‌اند. مخالفانشان به جهت اهمیت فراوان فرم به عنوان ظرف معنا برای شکل‌گرایان، این اصطلاح را در عصر استالین بر آن‌ها اطلاق کردند. در کتاب موسیقی شعر آمده با این وجود بعد از گذشت سالیان متمادی گویا خودشان هم با آن کنار آمده‌اند و در داخل شوروی هم دیگر این اصطلاح به عنوان یک دشنام مطرح نیست (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۸، ص. ۳۲).

حال که به صورت مختصر، با پیشینه ساختارگرایی آشنا شده و به اهمیت بررسی ساختار و محتوا به صورت توأمان در نقد ادبی متون پی بردیم، به بررسی معراج‌نامه‌های فارسی خواهیم پرداخت تا مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی این آثار را کشف کنیم و گامی در جهت طبقه‌بندی نوعی این آثار برداریم.

۴. بحث و بررسی

ابتدا باید بدانیم شاعران این مجموعه، در چه بافت سیاسی، اجتماعی، تاریخی و فکری زندگی می‌کرده‌اند: شاعران از اواخر عصر غزنوی شروع به سرایش معراجیه کرده‌اند. حاکمان غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی از نژاد ایرانی نبودند و نمی‌توانستند برای سلطنت نسب‌سازی کنند، بنابراین از راه مذهب وارد شده و به اجرای احکام دینی تظاهر می‌کردند (صفا، ۱۳۷۳، ج. ۱/ ص. ۱۷۲). این امر یکی از دلایلی بود که باعث شد مردم ایران با داشتن زمینه فکری و مذهبی، فضای خوبی برای طرح شعائری چون معراج پیدا کنند. گره‌خوردگی توانمندی سنایی با آگاهی‌اش از شرع باعث شد اولین کسی باشد که مباحث شرعی را در اشعارش آورده و الگوی سایر شاعران باشد. شاعران بعد از وی، در همین زمانه یا اواخر این دوره و مصادف با حمله مغولان، به تقلید از او و پیرو اعتقاداتشان، به معراج اشاره کرده‌اند. همین روال در عهد ایلخانان و جانشینان ایشان نیز ادامه یافت.

با حمله مغول و انقراض حکومت خوارزمشاهی، دوره فجایع جبران‌ناپذیر آغاز شد. این فجایع تا پایان قرن هشتم و سقوط دولت ایلخانی ادامه یافت. چنگیز شخصاً به نوعی آزادمندی درباره دیانت‌ها متوجه بود. مسلمانان از این هجوم، وسیله‌ای جدید برای نشر اسلام ساختند. ایلخانان هم اگرچه خود مسلمان نشدند، ولی چون بیشتر

رعایای آنان مسلمان بودند به تدریج با آنان نیکی در پیش گرفتند (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۳، بخش اول/ صص. ۱۰۴-۱۰۹). همین آزادی عمل، به شاعران اجازه می‌داد که به راحتی از اعتقادات خود در آثارشان صحبت کنند. شاعرانی چون بدر جاجرمی، عراقی، سعدی، فرغانی، حسن کاشانی، حسینی هروی، شبستری، اوحدی و خواجو از این زمانه‌اند.

بعد از ایلخانان، ابتدا به اسم حمایت از خان‌زاده‌های مغول و بعد هم رسماً برای تسلط بر نقاط مختلف ایران، بعضی حکومت‌ها سربرآوردند؛ از جمله آل اینجو، آل مظفر، آل جلایر/ ایلکانیان، سربداران و ... این حکومت‌ها عموماً مصاحب شاعران، فاضلان و دانشمندان بودند. ابن یمین، عماد فقیه، ساوجی، عصار، جهان ملک خاتون، حافظ و عربشاه به دربار آل اینجو و آل مظفر وابسته بودند. عموم این خاندان‌ها، مسلمان سنی بودند و با پرداختن شاعران به مسئله معراج مشکلی نداشتند.

مصادف با چنین وقایعی در ایران در قرن هفت و هشت، در هند درگاه‌هایی وجود داشت که مرکز تجمع دانشمندان، ادیبان و نویسندگان ایرانی بود. شاعرانی چون امیر خسرو و حسن دهلوی در دربار ترکان خلجی هند راتبه داشتند. دین رسمی ترکان خلجی، اسلام بود و به همین دلیل، شاعران این دربارها در بیان مسائل مربوط به اسلام آزادی عمل داشتند.

از اواخر قرن هشتم، تیموریان صاحب امارت شدند. تیمور برخلاف چنگیزیان، مسلمان بود و با آداب شهرنشینی انس داشت. شاعرانی چون ابن عماد، خجندی، انوار، شاه نعمت‌الله، عصمت بخاری، خوسفی، شاه داعی، مکتبی، هلالی، اردستانی و خیالی از شاعران این دوره بوده‌اند.

حکام صفوی در اواخر قرن نهم، مذهبشان اسلام شیعی بود و شاعران را به طرح مباحث مذهبی در اشعارشان تهییج می‌کردند. هاتفی و اهلی شیرازی از شاعران این دوره هستند.

از آنجا که معراج نبی از اموری است که محل وفاق مسلمانان است، شاعرانی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، همگی در زمانه حاکمان مسلمان یا آزاداندیش به مسئله معراج اشاره کرده و در این خصوص، محدودیتی نداشته‌اند.

۴-۱. قالب و تعداد ابیات در معراج‌نامه‌ها

اصولاً شعرا از حیث محتوا، به دلیل مرجعیت قرآن و روایات و اصل پای‌بندی به رعایت امانت، تا حدودی یکپارچگی را حفظ کرده‌اند؛ اما از حیث شیوه بیان مطالب، متفاوت عمل کرده‌اند. شاعران برای پرداختن به مبحث معراج، به ترتیب بسامد، از هشت قالب مثنوی، قصیده، غزل، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، قطعه، مسمط و رباعی استفاده کرده‌اند. داده‌ها حاکی است شاعرانی که معراجیه مستقل^{۱۸} طولانی داشته‌اند همگی اشعار خود را در قالب مثنوی بیان کرده‌اند. مثنوی بهترین قالب برای به نظم کشیدن مطالب مفصل، و حکایت‌ها و داستان‌های طولانی است، زیرا شاعر در انتخاب قافیه آن آزاد است و بنای هر بیتی را بر قافیه‌ای می‌نهد؛ به همین مناسبت، داستان‌های طولانی، تواریخ و قصص در این قالب سروده شده است (همایی، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۶). از آنجا که قصیده هم عموماً برای مدح، تهنیت و تعزیت، شکر و شکایت، حماسه و بیان مسائل اخلاقی و اجتماعی استفاده می‌شود، شاعرانی که از این قالب بهره برده‌اند، گاه ضمن اشعار مدحیه، به معراج نقبی زده و گاه یک قصیده کامل را به آن اختصاص داده‌اند.

عموم شاعران مورد بررسی این مقاله، در دوره استیلای سبک عراقی زیسته‌اند که قالب غزل و مضمون عرفان در صدر هستند، اما تعداد معدودی از ایشان از این قالب برای بیان معراج بهره برده‌اند؛ شاید یکی از دلایلی محدودیت‌های غزل در تعداد ابیات بوده باشد. ترکیب‌بند، ترجیع‌بند و مسمط نیز به جهت ساختار خاصشان، محدودیت‌هایی برای سرایش داستان‌های طولانی دارند. قطعه از حیث تعداد ابیات و نیز جای قرار گرفتن قافیه، محدودیت‌هایی برای سرایش در مفاهیم طولانی دارد. رباعی برای بیان نکته‌های موجز بهترین است و این قالب به جهت محدودیت‌های خاص در وزن، قافیه و تعداد مصراع‌ها همواره از قوالب فرعی بوده است.

با توجه به آنچه گفته شد، ماجرای معراج پیامبر (ص) بیشتر در دو قالب مثنوی و قصیده سروده شده، زیرا این ماجرا با ذکر تمام جزئیاتش، هم یک داستان طولانی است و هم آمیخته با مدح. باقی قوالب به دلیل محدودیت‌هایی که شاعر در سرایش شعر دارد، فضای کم‌تری را برای پرداختن به چنین واقعه‌ای فراهم می‌کنند.

بیشترین بسامد ابیات در معراج‌نامه‌ها، مربوط به خوسفی است و کم‌ترین مربوط به حسن غزنوی، ادیب صابر، انوری، قوامی، فاریابی، بابا افضل، ابن یمین و خجندی. شاعران بیشتر در یک عنوان و در ضمن مدحیه‌های خویش به معراج اشاره کرده‌اند. با توجه به اینکه شاه داعی از حیث تعداد عناوین در مقام اول است و از حیث تعداد ابیات در مقام سیزدهم؛ و مولانا نیز از حیث تعداد ابیات در مقام دهم و از حیث تعداد عناوین در مقام دوم؛ نمی‌توان به طور قطع گفت هر شاعری عنوان بیشتری به معراج اختصاص داده، پس تعداد ابیاتش نیز بیشتر است. برعکس همین امر نیز صادق است؛ فردی چون امیر خسرو از حیث تعداد ابیات در مقام سوم است و از حیث عناوین، تنها در یک عنوان به معراج پرداخته است. اما آنچه مسلم است نمی‌توان این ارتباط بین

تعداد عناوین و تعداد ابیات را نیز نادیده گرفت. به عقیده نگارندگان، قالب مورد استفاده، میزان پراکندگی ابیات در یک دیوان شعری، تداعی معانی در ضمن سرایش، فضل‌نمایی شعرا در اشاره به آسمانیات، پرداختن به جزئیات معراج و ... در میزان ابیات و عناوین بی‌تأثیر نبوده است.

۲-۴. عنوان در معراج‌نامه‌ها

شاعران مورد بررسی این مقاله، هیچ‌کدام اثر مستقلی را به ماجرای معراج اختصاص نداده‌اند؛ به عبارتی، هنوز این سنت در بین شاعران مورد بررسی این قرون، پایه‌گذاری نشده است. شاعران، موضوع معراج را به شکل‌های زیر در آثار خویش آورده‌اند: ۱. شاعر بخشی از ابتدای اثر خویش را با عنوانی مستقل به ماجرای معراج اختصاص داده است؛ مانند آثار سنایی، نظامی، امیرخسرو دهلوی، عصامی، ساوجی، عصار، عربشاه، مکتبی و هلالی؛ ۲. گاه شاعران در خلال اشعار مدحیه، ابیاتی را به ماجرای معراج اختصاص داده‌اند. بیشتر آثار سروده شده درخصوص معراج (۳۸ اثر) از این دسته هستند؛ ۳. مولانا فردی است که ضمن بیان مطالب عرفانی و حکایت، به جهت جایگیر شدن مطلب در ذهن روایت‌شنو و ایضاح بیشتر مطلب، به ماجرای معراج متوسل شده است؛ ۴. شبستری در گلشن راز که حاوی اندیشه‌های عرفانی وی است، ضمن جوابیه خود در خصوص فکر کردن به خداوند و ذاتش، به ماجرای معراج نیز اشاره کرده است؛ ۵. سیف فرغانی ضمن سرایش یک غزل عرفانی در ستایش خداوند، جهت اتقان مطلب به ماجرای معراج نیز نقبی زده است؛ ۶. حافظ ضمن یک غزل عارفانه عاشقانه، به ماجرای معراج نیز اشاره غیرمستقیمی کرده است؛ ۷. کمال خجندی ضمن یک غزل

تعلیمی = اخلاقی به ماجرای معراج اشاره کرده است؛ ۸. شاه نعمت‌الله ولی ضمن یک مثنوی عارفانه به ماجرای معراج اشاره کرده است.

هیچ شاعری در هیچ‌یک از آثار خود به‌عنوان «معراج‌نامه» اشاره نکرده است. شاعران، زمان سرایش این دسته آثار، آن‌ها را در نوع ادبی خاصی دسته‌بندی نکرده و عموماً از این اشعار در ابتدای دواوین خود طبق یک سنت ادبی = دینی استفاده کرده‌اند. عناوین استفاده‌شده برای معراج‌نامه‌ها در پنج حالت قابل تقسیم‌بندی است: ۱. دسته اول آثاری هستند که طبق عنوانشان فقط به ماجرای معراج پرداخته و این واقعه را به صورت مبسوط با ابیات فراوان شرح داده‌اند. این عناوین یا کوتاهند و یا مبسوط و گزاره‌ای. امیرخسرو مبسوط‌ترین عنوان را آورده است: «نعت دوم در معراج سلطان انبیا که قلب عرش مسند اوست و شرف ته و بالای فلک فرش پای او احمدی که الف بالاش دادند تا بر کنگره اسری راست بایستاد و محمدی که دال آخرش خواندند تا بر سر دنیای دنی پای نهاد». این بسط کارکردهایی نیز دارد؛ از جمله، این عناوین به ایضاح بیشتر مطلب کمک می‌کنند؛ شمایی کلی از اشعاری هستند که عنوان برای آن تعبیه شده است؛ در ماندگاری مطلب در ذهن روایت‌شنو نقش مؤثری بازی می‌کند؛ مباحثی بیشتر از خود شعر را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد؛ شاعر، درون‌مایه‌ای از داستان معراج را در این عناوین می‌گنجانند و مخاطب را از حواس‌پرتی ضمن بیان ماجرای معراج نجات می‌دهد؛ ۲. دسته دوم آثاری هستند که ضمن مدح، به ماجرای معراج نیز نقبی زده‌اند. این دسته خود، دو قسم هستند: الف. اشعاری که ضمن مدح خداوند، پیامبر و ائمه (ص) به ماجرای معراج پرداخته‌اند؛ ب. دسته دیگر، که ضمن مدح افراد دیگری، مطابق مقتضای حال و مقام به ماجرای معراج نیز پرداخته‌اند. در این دسته هم عناوین کوتاه قابل مشاهده است و هم عناوین گزاره‌ای؛ ۳. دسته سوم اشعاری هستند که

شاعران یا مصححان برای آن‌ها عنوانی در نظر نگرفته‌اند؛ ۴. دسته چهارم اشعاری هستند که عنوانشان تنها یک عدد است و این عدد شماره غزل یا قصائد دفتر شعری آن شاعر است؛ ۵. دسته پنجم عناوینی دارند که در چهار دسته بالا نمی‌گنجد، برای مثال مولانا در ضمن بیان حکایتی، چند بیت نیز به ماجرای معراج اختصاص داده و این درحالی است که عنوان آن حکایت ارتباطی با موضوع معراج ندارد. مولانا در این دسته از عناوین گزاره‌ای استفاده کرده است.

این عناوین گاه به زبان فارسی نوشته شده‌اند و گاه عربی. بعضی شاعران به هر دو زبان، عناوینی را به معراج اختصاص داده‌اند. کمال اصفهانی، سگزی، بدرجاسری، عراقی، سعدی، حسینی هروی، خواجه، ابن یمین، عماد فقیه، عصّار، جهان ملک، عربشاه، ابن عماد، انوار، خوسفی و شاه داعی از دسته شاعرانی هستند که عناوین خود را به زبان عربی آورده‌اند. در این میان، خواجه و خوسفی در هر دو زبان عربی و فارسی، عناوینی را آورده‌اند. این امر دلایلی دارد؛ ازجمله غلبه زبان عربی و فضل‌نمایی شاعران؛ سیاست حاکم بر دوران شاعران که چنین عناوینی را بیشتر می‌پسندیدند و امتزاج زبان فارسی و عربی.

۳-۴. ویژگی‌های زبانی و ادبی معراج‌نامه‌ها

از اواخر دوره غزنوی و تا پایان دوره سلجوقی، به دلیل عدم توجه امیران و پادشاهان به شعر، شعر عرفانی تقویت می‌شود. همین امر باعث می‌شود در کنار رواج غزل، شعر از مختصات سبک خراسانی دور شده و به سوی سبک عراقی حرکت کند. شاعران مورد بررسی این جستار، از حیث زبانی، سه دسته هستند: ۱. دسته اول، از شاعران اواخر دوره غزنوی تا اواخر دوره سلجوقی هستند. اشعار شاعران این عهد، ویژگی‌های سبک

خراسانی و عراقی را به تمامی ندارند تا بتوان آن‌ها را به یکی از این دو سبک منسوب کرد. در شعر این شاعران، از کهنگی زبان سبک خراسانی و نیز توجه به آرایه‌ها، کلمات عربی و رسیدن به عرفان مطرح در سبک عراقی هم در آن‌ها خبری نیست؛ ۲. دسته دوم، شاعرانی هستند که به سبک عراقی شعر سروده‌اند و تمامی مختصات این سبک در شعرشان نمایان است. ایشان مطالب را با آوردن آرایه‌های مختلف و توجه فراوان به مبحث بیان و بدیع آراسته‌اند؛ از طرفی، از کلمات عربی بسیار بهره برده و از درصد کلمات کهن در متن خود کاسته‌اند. از حیث فکری، بیشتر به معارف اسلامی رو آورده و معشوق را گاه تا حدّ معبود، تعالی بخشیده‌اند؛ ۳. دسته سوم، شاعران دوره تیموری و اوایل عصر صفوی هستند. این شاعران بیشتر به ساده‌نویسی روی آوردند. حتی گاهی سستی در ساخت دستوری اشعارشان هویداست؛ نیز لغات ترکی و مغولی با حجم زیاد در این آثار وجود دارد. با توجه به آنچه گفته شد، معراج‌نامه‌ها از نظر کاربرد واژه‌ها، نوآوری در ساخت ترکیب‌ها، واژه‌های فارسی سره و واژه‌های غیرفارسی، یکسان نیستند. برخی از معراج‌نامه‌ها از حیث زبان، سخته و استوار و برخی دیگر سست و ناپایدارند. گاه زبان به کار رفته در ابیات چنان می‌نماید که برخی اشعار جوششی است و روان، و برخی دیگر کوششی و نه چندان جذاب.

یکی از ویژگی‌های برجسته شعری که زبان را جلوه می‌بخشد، ترکیب‌های واژگانی است. به جز حسن غزنوی، ادیب صابر، انوری و باباافضل که ترکیب بدیع درخور توجهی نداشتند، باقی شاعران حتی با کاربرد یک ترکیب بدیع، در این زمینه طبع‌آزمایی کرده‌اند. شاعران به دلیل آشنایی با بلاغت سنتی، عناصر بلاغی را به نحوی در یک ترکیب جمع بسته‌اند که اگر جدا از هم در نظر گرفته شوند، جنبه آشنایی‌زدایانه را از دست می‌دهند. کاربرد ترکیبات در جایگاه موسیقی کناری، معنوی و درونی، خود باعث

عادت‌زدایی بیشتر شعر این شاعران شده و علاوه بر برجسته‌سازی ترکیبات، در غنای موسیقی شعر نیز تأثیر داشته است.

استفاده از واژه‌های غیرفارسی در تمامی معراج‌نامه‌ها دیده می‌شود، چراکه منبع اصلی همه آن‌ها، آیات و احادیث است. برخی از شاعران علاوه بر به کارگیری واژه‌های عربی = چه عیناً و چه تلمیح‌گونه = در کاربرد دیگر واژه‌های عربی نیز راه افراط را در پیش گرفته‌اند که البته این موضوع، بسته به سبک شعری هر شاعر، متفاوت است. شعرای سبک حد واسط (سلجوقی) کم‌ترین و شعرای سبک عراقی بیشترین استفاده را از واژه‌های غیرفارسی به‌خصوص عربی کرده‌اند.

قبل از بررسی بسامدی کلمات عربی، این گمان می‌رفت با توجه به اینکه شاعران این مجموعه عموماً شاعران سبک عراقی و قبل و بعد از آن هستند و اثرشان مستقیماً تحت تأثیر آیات و روایات سروده شده، میزان کلمات عربی در آن‌ها زیاد باشد، اما بعد از بررسی بسامدی با توجه به جدول شماره ۱، متوجه شدیم کلمات عربی در مقایسه با فارسی، زیاد نیست؛ این نشان می‌دهد شاعران با وجود زندگی در عصر غلبه زبان عربی، همچنان زبان فارسی را مرکز گزینش کلمات قرار داده و به سنت‌های سبک خراسانی پای‌بندند. حتی کلمات فارسی هم کهن نیست و به ذهن و زبان مخاطبان آشناست. گویی شاعران در حوزه استفاده از کلمات کهن فارسی، حد میانه را در پیش گرفته‌اند.

جدول ۱. بسامد و درصد کاربرد کلمات عربی و فارسی^{۱۹}

موضوع	بسامد	درصد
جمع کل کلمات	۱۱۴۶۹	۱۰۰
جمع کلمات عربی	۳۱۷۱	۲۷/۶۴
جمع کلمات فارسی	۸۲۹۸	۷۲/۳۵

از منظر ادبی، شاعران نمونه این مقاله در دوره ایلخانی که مصادف با اوج سبک عراقی است بیشتر به اظهار فضل و کاربرد آرایه‌های ادبی روی آورده و بعد از ایشان، شاعران دوره سلجوقی به کاربرد آرایه‌ها متمایل بوده‌اند. شاعران اواخر دوره تیموری و اوایل عصر صفوی، بیشتر به ساده‌نویسی و مستقیم‌گویی روی آورده و کم‌تر به آوردن آرایه‌ها متمایل بوده‌اند. از حیث تنوع به کارگیری آرایه‌ها نیز همین ترتیب مصداق دارد. بیشترین آرایه‌های به‌کار رفته مربوط است به واج‌آرایی، تناسب، کنایه، تشبیه، استعارهٔ مکنیه، تلمیح و تضمین، تکرار. با توجه به تأکید شعرای معراج‌نامه‌سرا بر آرایه‌های بدیع لفظی، مشخص است که اهتمام ایشان بر بیان مضامین بوده و ادبیت کلام در درجهٔ دوم اهمیت قرار دارد. این شاعران شعر را در اختیار بیان مضمون قرار داده و سعی کرده‌اند کم‌تر به خیال‌انگیزی بیندیشند؛ هرچند در این مورد باید سبک فردی ایشان را نیز در نظر گرفت؛ برای مثال، خاقانی از شعرایی است که در بین اقران خویش به آرایه‌های ادبی بیشتر توجه کرده و مفاهیم را در لفافه‌ای از صناعات بلاغی ارائه کرده است.

۴-۴. اوزان در معراج‌نامه‌ها

شاعران معراجیه‌سرا خود را مقید به استفاده از یک وزن خاص نکرده و در انتخاب اوزان کاملاً آزاد عمل کرده‌اند. ایشان از ۱۰ وزن متفاوت بهره برده‌اند که از این تعداد، هزج، رمل، رجز و متقارب اوزان متفق‌الأرکان هستند و خفیف، مجتث، مضارع، سریع، منسرح و بسیط، مختلف‌الأرکان. بیشترین استفاده از اوزان مختلف‌الأرکان صورت گرفته و بیشترین بحر مورد استفاده نیز هزج است. از حیث تعداد شاعرانی که از اوزان استفاده کرده‌اند بیشترین استفاده از بحر رمل مثنی محذوف بوده است و در مراتب بعد، مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف و هزج مسدس محذوف.

۴-۵. بررسی محتوای معراج‌نامه‌ها

در این آثار ۲۶ پی‌رفت مشترک وجود دارد: برتری مقام نبی بر همه چیز و خوار بودن تمامی امور در برابر ایشان؛ اشاره به نقش امور سماوی در معراج؛ اشاره به براق؛ اشاره به ناتوانی جبرئیل از همراهی پیامبر (ص)؛ زیرنشینی و متابعت انبیای مرسل از پیامبر (ص) و مقایسه ایشان با نبی؛ اشاره به جسمانی بودن معراج؛ وصف روی، موی، نطق، خُلق و خصال معنوی پیامبر (ص)؛ شفاعت‌گری پیامبر (ص) برای امت؛ اشاره به دو نیم شدن ماه از سوی پیامبر (ص)؛ خلوت خاص پیامبر (ص) با خداوند؛ بازگشت پیامبر (ص) از معراج؛ سرعت سیر پیامبر (ص)؛ زمان وقوع معراج؛ مکان شروع معراج؛ مقصود آفرینش بودن پیامبر (ص)؛ سیر انفرادی پیامبر (ص)؛ مقدمه‌چینی برای معراج؛ منازل معراج؛ بلندهمت‌ی پیامبر (ص)؛ جایگاه پیامبر (ص) در لامکان؛ حالت پیامبر (ص) قبل از نزول پیام معراج و بعد از ابلاغ آن؛ ترک تعلقات از سوی پیامبر (ص) در شب معراج؛ مدح پیامبر (ص)؛ ناتوانی شعرا از وصف پیامبر (ص)؛ دعا، تفسیر و نتیجه‌گیری شعرا از معراج؛ شماتت افرادی که معراج را منکرند.

در حوزه اقتباس مفهومی، بیشتر شاعران به سنایی و خاقانی نظر داشته و بعضی نیز مانند سنایی، قوامی، اخسیکتی و مولانا، مطالب خویش را وامدار دیگری نیستند. این برگرفتنی‌ها عموماً از نوع کمی بوده، یعنی هرچه از آثار متقدم به سوی متأخر پیش می‌رویم شاعران با بیان جزئیات بیشتر، افزودن آرایه و اپیزود کنشی، توصیف، افزودن کنشگران، اشاره به آیه و حدیث، طرح مباحث اخلاقی و تعلیمی، ایجاد تقابل بین دو مفهوم یا دو شخصیت، گفتگوسازی و استفاده از شخصیت‌های کمکی، سعی کرده‌اند مطالب خویش را مفصل‌تر از آثار متقدم بیان کنند. مفصل‌ترین معراجیه، در خمسه خواجه‌سست و متنوع‌ترین گزاره‌ها نیز در دیوان هلالی.

۴-۶. منابع معراج‌نامه‌ها

مطالب معراج‌نامه‌ها از حیث مستند بودن به چند منبع وابسته‌اند: ۱. قرآن: در سوره‌های اسرا: ۱ و نجم: ۶-۱۸ اشاراتی به معراج پیامبر (ص) صورت گرفته، اما به جزئیات آن اشاره‌ای نشده است. عراقی در این بیت، مستقیماً به آیه ۱۰ سوره نجم اشاره کرده است:

رحمت عالم رسول‌الله آن کو قدسیان بر درش لیبک اوحی الله ما اوحی زند
(عراقی، بی‌تا، صص. ۷۴-۷۵)

۲. روایات: بعد از کتاب حدیث‌الاسراء و المعراج ابن عباس، تفاسیری چون ترجمه تفسیر طبری، ترجمه المعراج قشیری، تاج‌التراجم اسفراینی، تفسیر سورآبادی، کشف‌الأسرار میبیدی، روض‌الجنان و روح‌الجنان رازی و ... (کاظم‌زاده و حسینی، ۱۴۰۰، صص. ۲۶۳) به معراج اشاره کرده‌اند. شاعران گاه در طرح مباحث، این نکات را دستمایه سرودن معراجیه کرده‌اند؛ برای نمونه، یکی از مسائلی که شاعرانی چون سگزی، خوسفی، عصّار و مکتبی، به تبعیت از تفسیر ابن عباس به آن اشاره کرده‌اند شروع معراج از خانه امّ هانی دختر ابی طالب است:

یک شب آهنگ رواق نیلگون منظر گرفت مفرش از خلوت‌سرای امّ هانی برگرفت
(خوسفی، ۱۳۶۶، صص. ۴۳۵-۴۳۹)

۳. تاریخ: گاه در معراج‌نامه‌ها مطالبی مطرح می‌شود که در تاریخ اسلام ریشه دارد و با تفحص می‌توان به آن پی برد، برای مثال یکی از مسائلی که میان شیعه و سنی محل بحث بوده، مسئله زهرآگین بودن گوشت گوسفندی است که زینب دختر حارث به پیامبر (ص) خورانده است. این مسئله را نظامی در اثرش مطرح کرده است:

چون ز کمان تیر شکرزخمه ریخت زهر ز بزغاله خوانش گریخت
(نظامی، ۱۳۱۳، صص. ۱۴-۱۹)

۴. تخیل: به نظر می‌رسد گاه تفاوت‌هایی در روایات معراج‌نامه‌ها وجود دارد که منشأ آن لایه‌های باطنی و تأویل‌هایی است که به مرور به صورت تخیلی به آن افزوده شده است؛ گاه نیز شاعران با تکیه بر عناصر خیال، فضل‌نمایی و آگاهی بر علمی چون نجوم و ... توانسته‌اند مطالبی را از خیال خویش به معراج‌نامه‌ها بیفزایند؛ مانند زمانی که نظامی از حضور سیارات در معراج مطرح کرده است (همانجا).

۴-۷. جریان‌شناسی معراج‌نامه‌ها

اصطلاح «جریان^{۲۰}» تقریباً از دهه ۱۳۴۰ به بعد، به طور پراکنده در گفته‌ها و نوشته‌های صاحب‌نظران به کار رفته است. جریان در معنی لغوی روان شدن، دست به دست شدن پول و واقع شدن امری (معین، ۱۳۸۶، ذیل واژه)، در اصطلاح به اموری گفته می‌شود که هنوز قوام و قرار و ثبات نداشته و در حال شکل‌گیری یا تحوّل است. یکی از مفاهیم پرکاربرد در فضای فکری، فرهنگی، ادبی، سیاسی و ... جریان‌شناسی^{۲۱} است. اندیشمندان بر پایه جریان‌شناسی به توضیح پدیده‌های گوناگون؛ نحوه شکل‌گیری، مراحل گوناگون و تطوّرات متفاوت هر علم پرداخته و سقوط و صعود آن‌ها را نمایان می‌سازند (ابراهیم‌پور، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۳۲).

براساس آنچه گفته شد، «جریان شعری^{۲۲} بر فعالیت‌های هنری گروهی از شاعران اطلاق می‌شود که براساس عقاید و معیارهای زیباشناختی هنری مشترک برای خلق آثار بدیع در حال تلاش و کوشش هستند» (پورنامداریان و طاهری، ۱۳۸۵، ص. ۶)؛ پس جریان شعری یکباره و توسط یک شخص در دنیای ادبی انتزاعی ایجاد نمی‌شود و رابطه مستقیمی با اندیشه‌های جاری، ایدئولوژی‌های مسلط بر شخص و جامعه، تحولات و رویدادهای سیاسی - اجتماعی و همچنین ارتباطات بشری دارد

(شهبازی، ۱۳۹۰، صص ۱۲-۱۳). جریان‌شناسی ادبی، یعنی شناخت حرکت‌های ادبی از جهت خاستگاه، نمایندگان، ویژگی‌ها، دگرگونی‌ها و درست و نادرست‌ها (عرب‌زاده، ۱۳۹۲، ص. ۶). اگر معراج‌نامه‌سرایی را یک مکتب ادبی^{۲۳} بدانیم که از سوی شاعران، طبق اصول^{۲۴} مشترکی پدید آمده، این مکتب دارای جریان‌اتی است. در میان شاعران مورد نظر این پژوهش، جریان‌های زیر از حیث محتوایی، مشهود و قابل توجه است:

۱. جریان روایی و داستانی: برخی شعرا، معراج را به صورت داستان بیان کرده‌اند؛ یعنی بیشتر به اصل موضوع براساس آیات و روایات پرداخته‌اند تا به حواشی. اینکه پیامبر (ص) از کجا و در چه زمانی به معراج رفت و در این سفر معنوی، چه گفت و چه شنید، تا کجا رفت و ... از موضوعاتی است که در این آثار به آن‌ها اشاره شده است. شاعرانی چون نظامی، عطار، سراج‌الدین سگزی، سعدی، امیرخسرو دهلوی، عصامی، سلمان ساوجی، عصار تبریزی، مکتبی شیرازی، هلالی جغتایی، همگی متعلق به این جریان هستند.

۲. جریان حکیمانه و عالمانه: برخی شعرا، ضمن بیان موضوع معراج به مسائل فقهی، کلامی، علم نجوم و اخترشناسی و یا تعلیم و آموزش عرفان و اخلاق نیز پرداخته‌اند. این جریان خود به سه شاخه قابل تقسیم است: الف. فقه و کلام: شاعران حکیم و فیلسوف که در زمان خود به‌عنوان فقیه و عالم شهرت داشتند، برخی از مسائل فقهی و کلامی زمان خود را ضمن سرودن معراج، مطرح و نظر خود را بیان کرده‌اند. یکی از مسائل مورد اختلاف این است که معراج پیامبر (ص) جسمانی بوده یا روحانی یا هر دو؛ دیگر اینکه آیا پیامبر (ص)، خدا و پیشگاه قدس را با چشم سر دیده یا به چشم دل؟ نظامی، مجیرالدین بیلقانی و امیرخسرو دهلوی معتقدند که پیامبر (ص) خدا را با همین چشم سر دیده است.

ب. علم نجوم و اخترشناسی: شاعرانی که در علم ستاره‌شناسی دستی داشته‌اند، از طریق بیان واقعهٔ معراج، خواسته‌اند تا این تبحر و علم را نیز ابراز کنند؛ لذا مسیر حرکت پیامبر^(ص) از زمین به آسمان را طوری ترسیم کرده‌اند که بتوانند ستاره‌ها، سیاره‌ها و اجرام فلکی را نیز توصیف کنند و تسلط خود بر علم نجوم را نشان دهند. نظامی، امیرخسرو دهلوی، خواجوی کرمانی، عربشاه یزدی و ابن حسام خوشفی به تأثیر اختران در معراج نبی اشاره کرده‌اند.

ج. عالمانه و تعلیمی: گروهی دیگر از شاعران مانند مولانا و سیف فرغانی، ضمن اشاره به موضوع معراج، نتایج تعلیمی و اخلاقی حاصل از این سفر را به مخاطبان خود گوشزد کرده‌اند.

۳. جریان مدحی و ستایشی: این جریان، بیشترین شاعران این طرح را شامل می‌شود. عموم شاعران معراجیه‌سرا، ضمن بیان واقعهٔ معراج، به مدح و ستایش پیامبر^(ص) پرداخته‌اند و مقام او را از تمام پیامبران و کائنات برتر دانسته‌اند. بهترین نمونه از اشعار مدحی را در ترکیب‌بند عبدالرزاق اصفهانی می‌توان دید.

۵. نتیجه

معراج‌نامه یکی از انواع ادبی است و در فرهنگ ایرانی اسلامی، دامنهٔ پرنفوذی دارد. در این مقاله، معراج‌نامه‌های منظوم فارسی تا نیمهٔ دوم سدهٔ دهم با روش تحلیلی-توصیفی مورد بررسی ساختاری و محتوایی قرار گرفت. نتایج این تحقیق حاکی است تا پایان قرن دهم، هیچ شاعری اثری مستقل را به موضوع معراج اختصاص نداده و معراج‌نامه‌سرایی از سنایی به بعد در ابتدای آثار منظوم بعد از حمد و ثنای خداوند، پیامبر و معصومین^(ص) به‌عنوان یک سنت پذیرفته شده است. این آثار عموماً

با هدف سیاسی، اجتماعی، دینی، تعلیمی و فلسفی به نگارش درآمده و معراج‌نامه‌سرایان با این آثار، هم به بیان معجزات و کرامات پیامبر (ص) می‌پرداختند، هم برتری شخصیت ایشان را بر سایر انبیا مطرح می‌کردند و هم تسلط خود بر علم نجوم و ... را به رخ اقران کشیده و اظهار فضل می‌کردند.

اصولاً شعرا از حیث محتوا، به دلیل مرجعیت قرآن و روایات و اصل پای‌بندی به رعایت امانت، تا حدودی یکپارچگی را رعایت کرده‌اند؛ جز زمانی که به دلیل پشتوانه مذهبی، فقهی یا کلامی، در محتوا نیز تفاوت‌هایی را مشاهده می‌کنیم. این آثار شامل ۲۶ پی‌رفت مشابه هستند و در حوزه اقتباس، شاعران عموماً به سنایی و خاقانی نظر داشته‌اند. هرچه از آثار متقدم به سوی آثار متأخر برویم از حیث کمی تعداد پی‌رفت‌ها بیشتر می‌شود و معراج‌نامه‌ها طویل‌تر.

معراج‌نامه‌ها مستند بر چهار منبع هستند: قرآن، روایات، تاریخ و تخیل. از حیث ادبی، با وجود اینکه شاعران سبک عراقی بیشتر به آرایه‌ها اهمیت داده‌اند، اما این حجم از آرایه نیز نتوانسته محتوا را به حاشیه رانده و ادبیت را در مرکز معراج‌نامه‌ها قرار دهد. از حیث زبانی، با وجود کاربرد کلمات عربی بیشتر نسبت به دوره قبل، شاعران هنوز هم پای‌بندی خود را به اصول زبان فارسی رعایت کرده و کلماتی را استفاده کرده‌اند که به ذهن و زبان مخاطبان آشنا باشد. کلمات فارسی کهن نیز در آثار مورد بررسی این مقاله، در حد اعتدال است و کاربردشان ابهامی در حوزه انتقال معنا ایجاد نکرده است.

از حیث ساختاری، از بین هشت قالب به کار رفته در این آثار، مثنوی و قصیده بیشترین بسامد را داشته و این امر به دلیل محدودیت‌های قالب دیگر است. گاه شاعران بخشی مستقل را بعد از حمد و ثنای خداوند و پیامبر (ص) به ماجرای معراج اختصاص داده‌اند و گاه ضمن مدحیه‌ها یا مطالب عرفانی، تعلیمی، ارشادی و عاشقانه

بنا به مقتضای حال و مقام برای ایضاح مطلب، به ماجرای معراج نقبی زده‌اند. در حوزه عناوین، هم از عناوین فارسی و هم عربی استفاده کرده‌اند. عناوین عربی حاکی از امتزاج زبان فارسی و عربی، فضل‌نمایی و آگاهی شاعران به زبان عربی یا سیاست‌های حاکم بر دوران شاعران است. از حیث وزنی، شاعران عموماً خود را وابسته به استفاده از یک وزن ندانسته و از ۲۵ وزن مختلف بهره برده‌اند. بیشترین کاربرد اوزان مربوط به رمل مثنی‌محدوف است. از ده بحر استفاده کرده‌اند که بیشتر آن‌ها مختلف‌الأركان است.

در این پژوهش، سه جریان عمده معراج‌نامه‌سرایی شناسایی شد: ۱. جریان روایی = داستانی؛ ۲. جریان حکیمانه و عالمانه که خود شامل سه گروه است: الف. فقه و کلام، ب. علم نجوم و اخترشناسی، ج. عالمانه = تعلیمی؛ ۳. جریان مدحی و ستایشی. عموم شاعران این پژوهش، از جریان سوم هستند؛ یعنی ضمن ستایش به بیان ماجرای معراج اهتمام ورزیده‌اند. دسته پربسامد دیگر شاعرانی هستند که در قالب روایت به ماجرای معراج پرداخته‌اند و دسته آخر از حیث بسامد، شاعران فاضل هستند که ضمن بیان ماجرای معراج به اظهار فضل و دانش نیز مبادرت کرده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

1. literary criticism
2. form
3. formalism
4. divine comedy
۵. آثار مورد بررسی این مقاله عبارت‌اند از: حدیقه‌الحقیقه سنایی، دیوان اشعار حسن غزنوی، دیوان اشعار صابر ترمذی، دیوان اشعار انوری، دیوان اشعار قوامی، دیوان اشعار اخسیکتی، دیوان اشعار بیلقانی، دیوان اشعار جمال اصفهانی، دیوان اشعار فاریابی، دیوان اشعار خاقانی، مخزن‌الأسرار

نظامی، منطق‌الطیر عطار، دیوان اشعار کمال اصفهانی، دیوان اشعار سگزی، دیوان اشعار فرید اسفراینی، دیوان اشعار مرقی، مثنوی مولوی، مونس‌الأحرار بدرج‌اجرمی، دیوان اشعار عراقی، بوستان سعدی، دیوان اشعار فرغانی، دیوان اشعار حسن کاشانی، کنزالرموز حسینی هروی، گلشن راز شبستری، مطلع‌الأنوار امیرخسرو دهلوی، دیوان اشعار حسن دهلوی، دیوان اشعار اوحدی، خمسه خواجو، فتوح‌السلطانین عصامی، دیوان اشعار ابن یمین، دیوان اشعار عماد فقیه، دیوان اشعار ناصر بخارائی، جمشید و خورشید ساوجی، مهر و مشتری عصار، دیوان اشعار جهان ملک خاتون، دیوان اشعار حافظ، مؤنس‌العشاق عربشاه، روضه‌المحبین ابن عماد خراسانی، دیوان اشعار کمال خجندی، کلیات اشعار انوار، دیوان اشعار عصمت بخاری، دیوان اشعار خوسفی، کلیات اشعار شاه داعی، لیلی و مجنون مکتبی، دیوان اشعار هلالی، تمرنامه هاتفی، کلیات اشعار اهلی، دیوان اشعار اردستانی و دیوان اشعار خیالی.

6 subject matter

7 form

8 Jean Yves Tadie

9. literary criticism in twentieth century

10 Opoyaz

11. linguistic circle Moscow

12. literariness

13. defamiliarization

14. roman jakobson

15. story

16. plot

17. symbolism

۱۸. در این مقاله، منظور از معراجیه مستقل، یعنی عنوانی مجزای از همه عناوین در ابتدای دواوین شعری،

و بعد از حمد و ثنای خداوند و پیامبر (ص) که تنها به معراج اختصاص دارد.

۱۹. ارقام ارائه شده در این جدول، حاصل بررسی دقیق نگارندگان در شمارش کلمات فارسی و عربی

ابیات معراجیه است؛ لذا آمارها به دقت احصا شده و جای تردید نیست.

20.current

21. currentology

22. poetical current

23 literary schools

24. principles

فهرست منابع

- قرآن کریم. (۱۳۹۲). ترجمه ح. انصاریان. تهران: تلاوت.
- ابراهیم‌پور، ع. (۱۳۹۹). بررسی تحلیلی نظریه‌های مطرح در مفهوم‌شناسی جریان و جریان‌شناسی. فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۴، ۱۰۳۱-۱۰۷۲.
- اخسیکتی، ا. (۱۳۳۷). دیوان اثیرالدین اخسیکتی. به تصحیح ر. همایون فرخ. تهران: رودکی.
- اردستانی، پ. (۱۳۷۶). دیوان پیرجمال اردستانی. به تحقیق س.ا. میرعابدینی. تهران: روزنه.
- اسفراینی، ف. (۱۳۸۱). دیوان فرید اصفهانی (اسفراینی). به تصحیح م. کیانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اصفهانی، ا. (۱۳۴۰). کلیات اوحدی اصفهانی معروف به مراغی. به تصحیح س. نفیسی. تهران: امیرکبیر.
- اصفهانی، ج. (۱۳۲۰). دیوان کامل استاد جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق. به تصحیح ح. وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
- اصفهانی، ک. (۱۳۴۸). دیوان خلاق‌المعانی ابوالفضل کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی. به اهتمام ح. بحرالعلومی. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
- الحسینی (شاه داعی)، س. (۱۳۳۹). کلیات شاه داعی شیرازی. به کوشش م. دبیرسیاقی. ج ۱-۲. تهران: کانون معرفت.
- امیرحسینی هروی، ر. (۱۳۷۱). مثنویهای عرفانی امیرحسینی هروی. به تصحیح س.م. ترابی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- انوار، ق. (۱۳۳۷). کلیات قاسم انوار. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابخانه سنائی.
- انوری، م. (۱۳۶۴). دیوان اشعار. به کوشش سعید نفیسی. تهران: مؤسسه انتشارات سگه - پیروز.

اهلی شیرازی، م. (۱۳۴۴). کلیات اشعار مولانا اهلی شیرازی. به کوشش حامد ربانی. تهران: سنائی.

بخارائی، ع. (۱۳۶۶). دیوان عصمت بخارائی. به کوشش ا. کرمی. تهران: تالار کتاب.

بخارائی، ن. (۱۳۵۳). دیوان اشعار ناصر بخارائی. به کوشش م. درخشان. تهران: انتشارات بنیاد نیکوکاری نوریانی.

بلخی، ج. (۱۴۰۰). مثنوی معنوی. به تصحیح ر. آلن نیکلسون. دفتر اول و سوم و چهارم و ششم. تهران: هرمس.

بیلقانی، م. (۱۳۵۸). دیوان مجیرالدین بیلقانی. به تصحیح محمدآبادی. تهران: انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

پنجه‌باشی، ع. (۱۳۸۹). ده‌نامه‌سرایی و تصحیح مثنوی روضه‌المحبین ابن عماد خراسانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم سبزواری.

پورنامداریان، ت.، و طاهری، ق. (۱۳۸۵). نگاهی انتقادی به جریان‌شناسی‌های شعر معاصر ایران، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)، ۵۶ و ۵۷، ۱-۱۸.

تادیه، ژ. (۱۳۷۸). نقد ادبی در قرن بیستم، ترجمه م. نونهالی، تهران: نیلوفر.

ترمذی، ص. (۱۳۳۱). دیوان اشعار. مصحح ع. قویم. تهران: خاور.

جاجرمی، م. (۱۳۳۷). مونس الاحرار فی دقائق الاشعار. به اهتمام م. ص. طبیبی. تهران: اتحاد.

جهان‌پور، ف. (۱۳۹۴). تحلیل محتوایی معراج‌نامه‌های مزدایی. جستارهای نوین ادبی، ۳ (۱۹۰)، ۸۱-۱۱۴.

حافظ شیرازی، ش. (۱۳۶۲). دیوان حافظ. به تصحیح پ. ناتل خانلری. تهران: خوارزمی.

خاقانی شروانی، ا. (۱۳۳۷). دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی. به تصحیح ع. عبدالرسولی. تهران: مروی.

خجندی، ک. (۱۳۷۲). دیوان اشعار. به تصحیح ا. کرمی. تهران: انتشارات ما.

- خواجه‌جوی کرمانی، ک. (۱۳۷۰). *خمسۀ خواجه‌جوی کرمانی*. به تصحیح س. نیاز کرمانی. کرمان: دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- خوسفی، م. (۱۳۶۶). *دیوان محمدبن حسام خوسفی*. به اهتمام ا. احمدی بیرجندی و م.ت. سالک. مشهد: اداره کل حج و اوقاف و امور و خیریه استان خراسان.
- خیالی بخارایی، ا. (۱۳۵۲). *دیوان خیالی بخارایی*. به تصحیح ع. دولت‌آبادی. تهران: انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- دهلوی، ا. (۱۳۶۲). *خمسۀ امیرخسرو دهلوی*. به تصحیح ا.ا. اشرفی. تهران: شقایق.
- دهلوی، ح. (۱۳۵۲). *دیوان حسن سجزی دهلوی*. به اهتمام م. علی محوی. حیدرآباد دکن: مکتبه ابراهیمیه.
- ساوجی، س. (۱۳۴۸). *مثنوی جمشید و خورشید*. به اهتمام ج. پ. آسموسن و ف. وهمن. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- سعدی، م. (۱۳۶۳). *بوستان*. به تصحیح غ. یوسفی. تهران: خوارزمی.
- سنایی غزنوی، ا. (بی‌تا). *حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه*. به تصحیح م.ت. مدرس رضوی. تهران: چاپخانه سپهر.
- سهروردی، ش. (۱۳۷۰). *مونس‌العشاق سروده عمادالدین عریشاه یزدی*. به کوشش س.م. هاشمی. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- سیف فرغانی، ا. (۱۳۶۴). *دیوان اشعار*. به تصحیح ذبیح‌الله صفا. تهران: فردوس.
- شایگان‌فر، ح. (۱۳۸۶). *نقد ادبی*. تهران: دستان.
- شبستری، ش. (۱۳۸۶). *گلشن راز*. به تصحیح م.ر. برزگر خالقی. تهران: زوار.
- شفیعی کدکنی، م. (۱۳۶۸). *موسیقی شعر*. تهران: آگاه.
- شمیسا، س. (۱۳۷۸). *نقد ادبی*. تهران: فردوس.
- شهبازی، م. (۱۳۹۰). *جریان‌شناسی شعر معاصر زنان (از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.

- شیرازی، ج. (۱۳۷۴). *دیوان اشعار*. به کوشش پ. کاشانی‌راد و ک. احمدنژاد. تهران: زوآر.
- صفا، ذ. (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات ایران*. ج ۱. تهران: ققنوس.
- صفا، ذ. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۳ بخش اول. تهران: فردوس.
- صفوی، ک. (۱۳۷۳). *از زبان‌شناسی به ادبیات*، جلد ۱ و ۲. تهران: چشمه.
- ظهیر فاریابی، ط. (۱۳۸۱). *دیوان اشعار*. به تصحیح اح. یزدگردی. تهران: قطره.
- عرب‌زاده، س. (۱۳۹۲). *جریان‌شناسی غزل معاصر بعد از انقلاب*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کاشان.
- عصار تبریزی، ش. (۱۳۷۵). *مهر و مشتری*. به تصحیح ر. مصطفوی سبزواری. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- عصامی، ع. (۱۹۴۸). *فتوح السلاطین*. به تصحیح س. ه. یوشع. مدراس: دانشگاه مدراس.
- علوی مقدم، م. (۱۳۷۷). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*. تهران: سمت.
- غزنوی، س. (۱۳۲۸). *دیوان سید حسن غزنوی*. به تصحیح تقی مدرس رضوی. تهران: اساطیر.
- غیاثی، م. (۱۳۶۸). *درآمدی بر سبک‌شناسی ساختاری*. تهران: شعله اندیشه.
- فریومدی، ا. (بی‌تا). *دیوان اشعار ابن یمین فریومدی*. به تصحیح ج. باستانی‌راد. تهران: سنائی.
- قاسم‌پور، ق. (۱۳۸۶). *درآمدی بر فرمالیسم در ادبیات*. اهواز: رسش.
- قوامی رازی، ش. (۱۳۳۴). *دیوان شرف‌الشعراء بدرالدین قوامی رازی*. به تصحیح م. ج. حسینی ارموی معروف بمحدث. تهران: چاپخانه سپهر.
- قویمی، م. (۱۳۸۳). *آوا و القا (رهیافتی به شعر اخوان ثالث)*. تهران: هرمس.
- کاشی، ک. (۱۳۸۸). *دیوان حسن کاشی*. به کوشش س. ع. رستاخیز. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- کاظم‌زاده گنجی، ن. و حسینی، م. (۱۴۰۰). *مقایسه تطبیقی ساختار روایت معراج پیامبر (ص)* در تفاسیر و معراج‌نامه‌های فارسی از معراج‌نامه ابن عباس تا معراج‌نامه ایلخانی. *کهن‌نامه ادب پارسی*، ۱، ۲۵۹-۲۹۳.

- کالر، ج. (۱۳۸۲). *نظریه ادبی*. ترجمه ف. طاهری، تهران: مرکز.
- کرمانی، ع. (۱۳۴۸). *قصاید و غزلیات خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی*. به تصحیح ر. همایونفرخ. تهران: تهران اکونومیست.
- کرن، ف. (۱۳۹۶). *تصحیح دیوان سراج‌الدین سگری*. رساله دکتری دانشگاه تهران.
- کوهبانی کرمانی، ن. (۱۳۹۱). *دیوان اشعار*. به تصحیح س. نفیسی. تهران: نگاه.
- گورین، و و همکاران (۱۳۷۷). *راهنمای رویکردهای نقد ادبی*، ترجمه ز. میهن‌خواه. تهران: اطلاعات.
- مرقی کاشانی. ا. (بی‌تا). *دیوان حکیم افضل‌الدین محمد مرقی کاشانی (بابا افضل)*. به تصحیح از م. فیضی و همکاران. تهران: اداره فرهنگ و هنر کاشان.
- معین، م. (۱۳۸۶). *فرهنگ معین*. تهران: امیرکبیر.
- مکاریک. ا. (۱۳۸۴). *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه م. مهاجر و م. نبوی. تهران: آگه.
- مکتبی شیرازی. (بی‌تا). *لیلی و مجنون مکتبی شیرازی*. تهران: مطبوعه اطلاعات.
- موحد، ض. (۱۳۷۷). *شعر و شناخت*. تهران: مروارید.
- نظامی گنجوی، ج. (۱۳۱۳). *مخزن‌الأسرار*. به تصحیح ح. وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
- نیشابوری، ف. (۱۳۹۲). *منطق‌الطیر*. مقدمه، به تصحیح م. ر. شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- وبستر، ر. (۱۳۸۲). *پیش‌درآمدی بر مطالعه نظریه ادبی*. ترجمه ا. دهنوی. تهران: روزنگار.
- ولک، ر. و وارن، آ. (۱۳۷۳). *نظریه ادبیات*. ترجمه ض. موحد و پ. مهاجر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هاتفی خرجردی، ع. (۱۹۵۸). *تمرنامه*. به تصحیح ا. سید یوشع. هند: مدارس.
- هلالی جغتایی، ب. (۱۳۶۸). *دیوان هلالی جغتایی*. به تصحیح س. نفیسی. تهران: سنایی.
- همایی. ج. (۱۳۸۴). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: مؤسسه نشر هما.
- همدانی عراقی، ف. (بی‌تا). *کلیات شیخ فخرالدین ابراهیم همدانی*. به کوشش س. نفیسی. تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.

هوف، گ. (۱۳۶۵). گفتاری دربارهٔ نقد. ترجمهٔ ن. پروینی. تهران: امیرکبیر.

References

- Ahli Shirazi, M. (1965). *Koliat-e Ash'ar-e Mowlana Ahli-e Shirazi*. by the efforts of Rabbani, H. Sanaei. [In Persian]
- Akhsikti, A. (1958). *Diwan-e Athiruddin-e Akhsikti*. Corrected by Farrokh. R. Rudaki. [In Persian]
- Alavi Moghaddam, M. (1998). *Theories of contemporary literary criticism*. Samt. [In Persian]
- Alhosseini (Shah Da'ei), S. (1960). *Koliat-e Shah Da'ei-e Shirazi*. by the efforts of Dabir Siyaghi, M. vol. 1-2. Kanoon-e Marefat. [In Persian]
- Amir Hosseini Heravi, R. (1992). *Masnavihay-e Erfani-e Amir Hosseini-e Heravi*. Corrected by Torabi, S. Tehran university Press. [In Persian]
- Ansriyan, H. (Translator). (2013). *Holy Quran*. Talavat. [In Persian]
- Anvar, Gh. (1958). *Koliat-e Ghasem-e Anvar*. Corrected by Nafisi, S. Sanaei Library. [In Persian]
- Anvari, M. (1985). *Diwan-e Ash'ar*. by the efforts of Nafisi, S. Sekkeh_Pirooz Publishing House. [In Persian]
- Arab Zade, S. (2013). *Currentology of contemporary sonnet after the revolution*. Master's thesis, Kashan University. [In Persian]
- Ardestani, P. (1997). *Diwan-e Pirjamal-e Ardestani*. Researched by Mirabedini, S. Rozaneh. [In Persian]
- Assar Tabrizi, Sh. (1996). *Mehr va Moshtari*. Corrected by Mostafavi Sabzevari, R. publications of Allameh Tabatabai University. [In Persian]
- Balkhi, J. (2021). *Masnavi-e Ma'navi*. Corrected by Nicholson, R. A. first,third,fourth,and sixth books, Hermes. [In Persian]
- Beilaghani, M. (1979). *Diwan-e Mojiruddin-e Beilaghani*. Corrected by Mohammad Abadi. History and Culture of Iran Publishing House. [In Persian]
- Bokharaei, E. (1987). *Diwan-e Esmat-e Bokharaei*. by the efforts of Karami, A. Talar-e Ketab. [In Persian]
- Bokharaei, N. (1974). *Diwan-e Ash'ar-e Naser-e Bokharaei*. by the efforts of Derakhshan, M. Nouriyani Charity Publications. [In Persian]
- Culler, J. (2003). *Literary theory*, Tr. By Farzane Taheri, Markaz. [In Persian]

- Dehlavi, A. (1983). *Khamsey-e Amir Khosro-e Dehlavi*. Corrected by Ashrafi, A. Shaghayegh. [In Persian]
- Dehlavi, H. (1973). *Diwan-e Hassan-e Sajzi-e Dehlavi*. by the efforts of Mahvi, M. Heidar Abad Ebrahimiye School. [In Persian]
- Ebrahimpour, A. (2020). Analytical Review of Theories About the Concept of Current and Study of Social Currents (Currentology). *Knowledge studies in the Islamic University*, 24(4 (85)),pp. 1031-1072. [In Persian]
- Esami, A. (1948). *Fotuh ol-Salatin*. Corrected by Yushe', S. Madras University. [In Persian]
- Esfahani, J. (1941). *Diwan-e Kamel-e Ostad Jamaledin Mohammad Ibn Abdolrazzaq*. Corrected by Vahid Dastgerdi, H. Armaghan. [In Persian]
- Esfahani, K. (1969). *Diwan-e Khallaghol-Ma'ani-e Abolfazl Kamaledin Esmail-e Esfahani*, by the efforts of Bahrol-Ulumi, H. Dekhoda Bookstore Publications. [In Persian]
- Esfahani, O. (1961). *Koliyat-e Oheddin-e Esfahani known as Maraghi*. Corrected by Nafisi, S. Amir kabir Publications. [In Persian]
- Esfarayeni, F. (2002). *Diwan-e Farid-e Esfahani (Esfarayeni)*. Corrected by Kiyani, M. Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Faryoumdi. I. (N. D). *Diwan-e Ash'ar-e Ibn Yamin Faryoumdi*. Corrected by Bastani Rad, H. Sanaei. [In Persian]
- Ghasempour, Gh. (2007). *An introduction to formalism in literature*, Rasesh. [In Persian]
- Ghavami Razi, B. (1955). *Diwan-e Sharaf ol-Sho'ara Badruddin Ghavami Razi*. Corrected by Hoseini Ormavi, M. Known as Mohaddes. Sepehr Pinting House. [In Persian]
- Ghavimi, M. (2004). *Awa & El-Qa (an approach to Akhavan Sales poetry)*, Hermes. [In Persian]
- Ghaznavi, S. (1949). *Diwan-e Seyyed Hassan Ghaznavi*. Corrected by Modarres Razavi. Asatir Publications. [In Persian]
- Ghiyasi, M. T. (1989). *An introduction to structural stylistics*, Shole-ye-Andishe. [In Persian]
- Guerin, W. (1998). *A guide to literary criticism approaches*, Tr. By Zahra Mihaan Khah, Ettelaat. [In Persian]
- Hafez Shirazi, Sh. (1983). *Diwan-e Hafez*. Corrected by Natel Khanlari, P. Kharazmi. [In Persian]

- Hamedani Araghi, F. (N. D). *Koliyat-e Sheikh Fakhruddin Ebrahim Hamedani*. by the efforts of Nafisi, S. Sanaei Library Publications. [In Persian]
- Hatefi Kharjardi, A. (1958). *Tamrname*. Corrected by Yushe', A. Madras. [In Persian]
- Helali Jaghataei, B. (1989). *Diwan Helali Jaghataei*. Corrected by Nafisi, S. Sanaei. [In Persian]
- Homaei, J. (2005). *Fonoun-e Balaghat va Sana'at-e Adabi*. Homa Publishing House. [In Persian]
- Hough, G. (1986). *A speech about criticism*, Tr. By Nasrin Parvini, Amir Kabir. [In Persian]
- Jahanpour, F. (2015). Content Analysis of Zoroastrian Merajnames. *Language Essays*, 48(3), Serial No. 190, 81-114. [In Persian]
- Jajarmi, M. (1958). *Mounes ol-Ahrar fi Daghaegh ol-Ash'ar*. by the efforts of Tabibi, M. Ettehad. [In Persian]
- Kashi, K. (2009). *Diwan-e Hassan-e Kashi*. by the efforts of Rastakhiz, S. Islamic Consultative Assembly Library, Museum and Documentation Center. [In Persian]
- Kazemzadeh Ganji, N. & Hosseini, M. (2021). A Comparative Comparison of the Narrative Structure of the Ascension of the Prophet (pbuh) in Farsi Commentaries and Merajnames from Ibn Abbas' Merajname to Ilkhani's Merajname. *Persian Literature Chronicle*, 12(1), 259-293. [In Persian]
- Keren, F. (2017). *A Correction to Diwan Sirajuddin Sagzi*. [Doctoral Dissertation of Tehran University]. [In Persian]
- Kermani, A. (1969). *Qasidas and Ghazals of Khaja Emaduddin Ali-e Faqih Kermani*. Corrected by Farrokh R. Tehran Economist. [In Persian]
- Khaghani Shervani, A. (1958). *Diwan-e As'ar*. Corrected by Karami, A. Ma Publications. [In Persian]
- Khajouye Kermani, K. (1991). *Khamsey-e Khajouye Kermani*. Corrected by Niyaz Kermani, S. , Kerman Shahid Bahonar University. [In Persian]
- Khiyali Bokharaei, A. (1973). *Diwan-e Khiyali-e Bokharaei*. Corrected by Dolat Abadi, A. History and culture of Iran Publishing House. [In Persian]
- Khousfi, M. (1987). *Diwan-e Mohammad Ibn Hesam-e Khousfi*. Corrected by Ahmadi Birjandi, A. and Salek, M. Mashhad: General Office of Hajj, Endowment and Charity Affairs Organization of Khorasan Province. [In Persian]

- Koohbani Kermani, N. (2012). *Diwan of Poems*. Corrected by Nafisi, S. Negah. [In Persian]
- Makaryk, I. (2006). *Encyclopedia of contemporary literary theories*. Translate by Mohajer & Nabavi. Agah. [In Persian]
- Maktabi Shirazi, (N. D). *Leili and Majnun-e Maktabi-e Shirazi*. information Printing office. [In Persian]
- Marghi Kashani, A. (N. D). *Diwan Hakim Afzaluddin Mohammad Marghi Kashani (Baba Afzal)*. Corrected by Feizi, M., Atefi, H., Behina, A. and et al. Tehran: Kashan Culture and Art Department. [In Persian]
- Moin, M. (2007). *Moin dictionary*, Amir Kabir. [In Persian]
- Movahhed, Z. (1998). *Poetry and knowledge*, Morvarid. [In Persian]
- Neishabouri, F. (2013). *Mantegh ol-Teir, Introduction*. Corrected by Shafi'ee Kadkani, M. Sokhan. [In Persian]
- Nizami Ganjavi, J. (1934). *Makhzan ol-Asrar*. Corrected by Vhid Dastgerdi. Armaghan. [In Persian]
- Panjebashi, A. (2010). *Composing Dehnames and Correcting Rozat al-Mohebbin Ibn Emad Khorasani's Mathnavi* [Master's Thesis, Sabzevar Teacher Training University]. [In Persian]
- Pournamdarian, T & Taheri, Gh. A. (2006). A Critical look at the Contemporary study of the trends of the current Iranian poetry. *Journal of Humanities*, 15-16 (56-57), pp. 1-8. [In Persian]
- Safa, Z. (1994). *Tarikh-e Adabiyat-e Iran* (vol.1). Ghoghnoos. [In Persian]
- Sa'adi, M. (1984). *Boostan*. Corrected by Yusefi, Gh. Kharazmi. [In Persian]
- Safavi, K. (1994). *From linguistics to literature*, 1-2rd Vol. Cheshme. [In Persian]
- Sanaei Ghaznavi, A. (N. D). *Hadighat ol- Haghghat va Shari'at ol-Tarighat*. Corrected by Modarres Razavi, Sepehr Printing House. [In Persian]
- Savoji, S. (1969). *Masnavi-e Jamshid va Khorshid*. by the efforts of Asmussen, J. P. and Vahman, F. Book Translating and Publishing Agency. [In Persian]
- Seif Forghani, A. (1985). *Diwan-e Ash'ar*. Corrected by Safa, Z. Ferdos. [In Persian]
- Shabestari, Sh. (2007). *Golshan-e Raz*. Corrected by Barzegar Khaleghi, M. Zavvar. [In Persian]
- Shafiee kadkani, M. R. (1989). *Poetry music*, Agah. [In Persian]

- Shahbazi, M. (2011). *Currentology of contemporary women's poetry (from 1300 to 1357)*. Master's thesis, Al Zahra University. [In Persian]
- Shamisa, S. (1999). *literary criticism*, Ferdows. [In Persian]
- Shayganfar, H. (2008), *Literary criticism*. Tehran:Dastan. [In Persian]
- Shirazi, J. (1995). *Diwan-e Ash'ar*. by the efforts of Kashani, P. and Ahmad Nezhad, K. Zavvar. [In Persian]
- Sohrevardi, Sh. (1991). *Mounes ol-Oshagh*. written by Arabshah Yazdi, E. by the efforts of Hashemi, S. Farsi Language Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Tadie, J. (1999). *Literary Criticism in Twentieth Century*, Tr. By Mahshid Nonahali, Niloofar. [In Persian]
- Tormozi, S. (1952). *Diwan-e Ash'ar*. Corrected by Ghavim, A. Khavar. [In Persian]
- Webster, R. (2003). *An introduction to the study of literary theory*, Tr. By Elahe Dehnavi, Roz Negar. [In Persian]
- Wellek. R & Warren. A. (1995). *Theory of Literature*. Translate by Movahhed & Mohajer. Elmi & Farhangi press. [In Persian]
- Zahir Faryabi, T. (2002). *Diwan-e Ash'ar*. Corrected by Yazdgerdi, H. Qatreh. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. (1990). *Tarikh-e Adabiyat dar Iran*. vol.3, Part One. Ferdos. [In Persian]

